

КЛАСИФІКАЦІЯ ТИПІВ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Постановка проблеми. Унаслідок різних причин економічного, духовного, політичного характеру в суспільстві завжди є люди з девіантною поведінкою. У періоди, коли соціальні відносини зазнають суттєвих трансформацій, тобто у кризові етапи розвитку суспільства, кількість і варіативність проявів девіантної поведінки збільшуються.

Процес соціалізації супроводжується необхідністю вибору людиною однієї з багатьох альтернатив поведінки, різноманітних способів взаємодії з окремими людьми та соціумом. Незрілість моральної сфери особистості підлітків, несформованість умінь спілкування, конструктивної взаємодії призводить до вибору ними неприйнятних суспільством способів самопрезентації, неадекватних поведінкових реакцій.

Класифікація типів девіантної поведінки є складною проблемою, оскільки в основі девіантної поведінки лежать багаторівневі і взаємопов'язані причини. Численні спроби дослідників систематизувати поведінкові відхилення поки що не привели до створення єдиної класифікації. Можливо, що такий спосіб усвідомлення особливостей девіантної поведінки не є плідним, оскільки проблеми поведінки, що відхиляється, лежать у міждисциплінарній площині. Отже, створення багато чисельних класифікацій, що в своїй основі мають різні критерії, сприяє більш глибокому розумінню специфіки девіантної поведінки і дозволяє врахувати її у подальшій профілактичній та корекційній діяльності.

Аналіз попередніх досліджень, публікацій. Виходячи з різних критеріїв, науковці пропонують класифікації, що дають більш широку картину розуміння сутності девіантної поведінки. Теоретико-методологічні засади цієї проблеми сформульовано в працях В. Іванова, Н. Толстих, І. Кона, В. Ковальова, А. Личка та інших.

Девіантну поведінку підлітків досліджували А. Александров, Б. Братусь, С. Белічева, Я. Зелінський, А. Габіані, І. Гоян, В. Кашенко, А. Коваленко, В. Клименко, В. Кудрявцев, Ю. Клейберг, Н. Максимова, К. Мілютіна. Також на розгляд девіантної поведінки звернуто увагу у роботах Ч. Бернарда, М. Бламберга, М. Вебера, Р. Лайкерта, А. Маслоу, Дж. Смелзера, Х. Хекхаузена, в яких аналізується поведінка людей у різних сферах життєдіяльності.

Класифікували поведінку з відхиленнями такі вчені О. Бандурка та В. Соболев, В. Водник, О. Зелінський та інші.

Мета статті – проаналізувати існуючі у психолого-педагогічній літературі класифікації типів девіантної поведінки, узагальнити наукові підходи до систематизації девіантних проявів у поведінці підлітків.

Виклад основного матеріалу. Більшість дослідників проблеми девіантної поведінки молоді схиляються до висновків, що поведінка, яка відхиляється від норм, є результатом несприятливого психосоціального розвитку та порушень процесу соціалізації, що виражається в різних формах дитячо-підліткової дезадаптації.

Н. Толстих, дотримуючись головного критерію визначення поведінки, — її відповідності нормі, вважає, що відхилення можуть бути позитивними (у цьому випадку звичайно кажуть про обдарованість) і негативними (аморальні вчинки, що суперечать нормам моралі). До класифікації дослідник включає делінквентну поведінку (вчинки, які суперечать нормам права, крім кримінального) і злочинну, кримінальну (вчинки, що суперечать кримінальному законодавству) [1].

І. Кон вважає, що осіб з девіантною поведінкою можна поділити на дві великі категорії. До першої належать ті, чия поведінка відхиляється від норм психічного

здоров'я, тобто можна засвідчити наявність проявленої чи прихованої психопатології. До другої категорії учений відносить осіб з антисоціальною поведінкою, особливістю якої є порушення соціальних, культурних та правових норм. Якщо такі вчинки незначні, їх називають правопорушеннями, якщо їх характер серйозний і вони підлягають покаранню у кримінальному порядку, — це злочин. Відповідно говорять про делінквентну (протиправну) і кримінальну (злочинну) поведінку [2].

Професор В. Іванов виокремлює два рівні девіантної поведінки:

1) докриміногенний: дрібні проступки, порушення норм моралі, правил поведінки в громадських місцях, ухилення від суспільно-корисної діяльності, вживання алкогольних, наркотичних, токсичних засобів, що руйнують психіку, та інші форми поведінки, що містять загрозу для суспільства в цілому; 2) криміногенний: дії і вчинки, що виражаються в злочинних діях, які караються за нормативними документами [3].

Ф. Патакі, класифікуючи поведінку, що характеризується відхиленнями, до «ядра» девіантної поведінки зараховує: злочинність, алкоголізм, наркоманію, самогубство. Дослідник вважає, що існує так званий «переддевіантний синдром», який він визначає як «своєрідний комплекс певних симптомів, що призводять людину до стійких форм девіантної поведінки» [4]. До «переддевіантного синдрому» Ф. Патакі відносить: афективний тип поведінки, сімейні конфлікти, агресивний тип поведінки, ранні антисоціальні форми поведінки, негативне ставлення до навчання, низький рівень інтелекту.

Ми не можемо погодитися зі способом класифікування девіантної поведінки Ф. Патакі, оскільки до єдиного «ядра» віднесено і захворювання, і характеристику діяльності, і наслідки окремих видів поведінки, що відхиляється. Викликає сумніви і «комплекс симптомів», виокремлених дослідником. Скоріше варто говорити про детермінанти, фактори девіантної поведінки.

В. Ковальов пропонує більш широкий підхід, намагаючись завдяки введенню у класифікацію трьох важливих критеріїв охопити майже всі види девіантної поведінки. Дослідник виокремлює: за соціально-психологічними ознаками поведінки: антидисциплінарну, асоціальну, протиправну, аутоагресивну; за клініко-психопатологічними ознаками поведінки: патологічні девіації, непатологічні девіації; за особистісно-динамічними ознаками поведінки: «реакції», «розвитки», «стани» [5].

Положення класифікації В. Ковальова потребують пояснень. Антидисциплінарну поведінку автор трактує як порушення правил і режиму в школі, зриви уроків, прогули, відмови від виконання навчальних завдань. Під асоціальною науковець розуміє невиконання або невизнання норм поведінки, загально прийнятих у суспільстві, неповагу, непокору, грубість, лихослів'я, вандалізм, вживання алкоголю, паління в громадських місцях, відмову від навчально-трудова діяльності, ранній початок статевого життя, порушення моральних норм. До протиправної поведінки належать: хуліганство, приниження інших людей, здирництво, крадіжки, нанесення тілесних ушкоджень, проституція, згвалтування, вбивство. Аутоагресію у вигляді суїцидних спроб і самого суїциду дослідник також відносить до групи з соціально-психологічними ознаками відхилень у поведінці. За класифікацією В. Ковальова, патологічні девіації — це девіантні прояви, які спостерігаються при тих чи інших психічних порушеннях; непатологічні девіації — це ті чи інші форми девіантної поведінки, не обумовлені порушеннями психіки [5].

Розглядаючи особистісно-динамічні підстави класифікації, на думку В. Ковальова, можна виокремити такі девіантні прояви, як реакції, розвитку і стани. Реакції — це ситуаційно обумовлені відхилення поведінки, які виявляються переважно в певному мікросередовищі, часто мають чітку психологічну спрямованість [5]. Дослідник описує реакції, які найчастіше зустрічаються в дитячому та підлітковому віці. Відмова як відсутність або зниження прагнення до контактів з оточуючими часто виникає за умов порушення взаємовідносин з сім'єю, особливо в інфантильних підлітків. Реакція опозиції,

викликана надмірними вимогами до дитини, виражається у вигляді нарочито брутальної поведінки, а також у відмові від їжі, втечі з дому, суїцидальній поведінці, аутизмі. Імітація як прагнення наслідування може бути небезпечною за умов вибору за зразок поведінки особи з небезпечними способами поведінки або з кримінальним минулим, що доволі часто буває з підлітками. Реакція компенсації як бажання нівелювати слабкості і недоліки в одній галузі за рахунок успіхів в іншій. Гіперкомпенсація є прагненням підлітків досягти успіхів саме в тій галузі, де особистістю проявляються найбільші слабкості. Частіше це сфера фізичної досконалості як найбільш зрозуміла і важлива для підліткового віку.

Зазначимо, що говорити про девіантну поведінку як про самостійне соціально-психологічне явище можна лише за відсутності граничної психічної патології, інакше девіація повинна розцінюватися як ознака цієї патології. Водночас у будь-якому випадку при девіації зберігається зв'язок з особистісними проявами та непатологічними відхиленнями. До них науковці відносять переважно такі форми, як психологічні особливості пубертатного віку, вікові непатологічні ситуаційно-особистісні реакції, особливості характеру (акцентуації), соціально-педагогічну занедбаність [6].

Сумуючи все вищесказане, можна зауважити, що всі перераховані специфічно підліткові реакції можуть бути як варіантами поведінки, що відповідає нормі, так і являти собою патологічні відхилення, які проявляються при таких граничних нервово-психічних порушеннях, як патологічні ситуаційно-особистісні реакції (патохарактерологічні реакції, за даними В. Ковальова), психогенні патологічні формування особистості, граничні форми інтелектуальної недостатності. За сприятливих умов вони можуть зникати, за несприятливих — закріпитися як патологічний стереотип поведінки. Патологічні форми девіантної поведінки широко зустрічаються при таких формах психічних захворювань, як психопатії, олігофренії, резидуально-органічні нервово-психічні розлади, алкоголізм, наркоманія, а також при шизофренії, епілепсії, реактивних психозах.

Відомий дослідник у галузі типології девіантної поведінки А. Личко [7] класифікує порушення за двома напрямками:

1) за формою: делінквентна поведінка, втечі з дому, бродяжництво, рання алкоголізація, сексуальні девіації, суїцидальна поведінка; 2) за причинами, чинниками, мотивами, які лежать в її основі: генетичні фактори, резидуально-органічні ураження головного мозку, явища акселерації і інфантилізму, з одного боку, і соціопсихологічні фактори — соціальне середовище та психологічні особливості підліткового віку — з іншого.

Розглянемо характеристики основних форм девіантної поведінки, виокремлених у класифікації А. Личка.

Делінквентна поведінка — це комплекс учинків, провинностей, дрібних правопорушень, що підлягають адміністративному покаранню, але не передбачають відповідальності за Кримінальним кодексом. До низки делінквентних порушень належать: дрібне хуліганство, знущання над молодшими і слабкими, угони велосипедів, мотоциклів, шахрайство, дрібні крадіжки. До цієї ж форми поведінки належать антидисциплінарні порушення (прогули, зриви уроків), антигромадські дії (порушення громадського порядку, хуліганство). Схильність до делінквентності, на думку А. Личка, пов'язана як зі ступенем аномалії характеру (психопатії, акцентуації), так ще більшою мірою з її типом. При психопатіях делінквентна поведінка, за даними дослідника, відзначалася в 49 % випадків, найбільш часто при нестійкій психопатії та акцентуаціях. Неповнолітнім правопорушникам притаманні специфічні соціально-психологічні особливості. За даними Є. Резнікової і П. Елькінд, їм властиві: відсутність досвіду моральної поведінки, незнання, перекручення або примітивне уявлення про соціальні цінності, неадекватність самооцінки (її заниження або завищення), неправильне ставлення до системи моральних і правових норм (аморальна поведінка оцінюється як нормальна), піддатливість поведінки зовнішнім впливам, пов'язана з недостатнім соціальним досвідом.

Втечі з дому і бродяжництво у психолого-педагогічній літературі вважають однією з

форм девіантної поведінки. Основними причинами втеч вважаються: прагнення до задоволення гедоністичних потреб, реакція протесту на надмірні вимоги або нестачу уваги у сім'ї; реакція тривоги і страху покарання; надмірна романтизація мандрів і можливостей вільного спілкування у неформальних товариствах.

Регулярне вживання спиртних напоїв, токсичних речовин (інгалянтів, медикаментів), легких наркотиків (рання алкоголізація, токсикоманічна поведінка, наркотизм) у віці шістнадцяти — сімнадцяти років при формуванні групової психічної залежності і відсутності індивідуальної часто розглядаються як прояви делінквентності, особливо у підлітків нестійкого — 45 %, епілептоїдного — 35 %, істероїдного — 28 %, гіпертензійного і гіпертимно-нестійкого — 26 % типів. Значна частина правопорушень учиняється підлітками в стані алкогольного, токсичного, наркотичного сп'яніння.

Девіації у сексуальній поведінці часто пов'язані з підлітковою гіперсексуальністю, але завжди минулі і ситуативно обумовлені: мастурбація, петінг, раннє статеве життя, підлітковий проміскуїтет, транзисторний гомосексуалізм, сексуальна розгальмованість, агресивно-садистичні потяги.

Максимум суїцидальної активності приходить на юнацький вік. Суїцидальна поведінка — думки, наміри, висловлювання, погрози щодо замахів на самогубство. У спеціальній літературі розрізняють демонстративну суїцидальну поведінку, яка використовується з метою привернути до себе увагу, в основному, особистостями з демонстративною, істероїдною акцентуаціями; афективну суїцидальну поведінку, яка виникає на піку афекту; справжню суїцидальну поведінку — обміркований, спланований і часто завершений суїцидальний намір, який частіше здійснюють особистості з шизоїдною акцентуацією.

Як бачимо з вищенаведених класифікацій девіантної поведінки, прояви різних видів відхилень досить різноманітні, одні й ті ж ознаки можуть зустрічатися в характеристиці декількох девіацій, нерідкими є змішані форми поведінки, що відхиляється. Можна дійти висновків про те, що чіткий і однозначний поділ на групи конкретних відхилень у поведінці представляє певну складність. Зауважимо також, що у «чистому» вигляді конкретні види девіантної поведінки можна визначити тільки в класифікації. З метою організації профілактичної роботи необхідно розглядати девіантну поведінку як комплекс різних відхилень у поведінці підлітків, у якому спостерігається пріоритетний прояв тих чи інших особливостей.

Підлітки з акцентуаціями характеру, поведінка яких, за визначенням А. Личка, є крайнім варіантом норми. Для них притаманні надмірна вираженість окремих рис характеру та вразливість до конкретних психогенних впливів за умов підвищеної стійкості до інших. Ці діти належать до зони підвищеної уваги вчителів, вихователів, соціальних педагогів і психологів. Підлітки, які страждають психопатіями, що належать до граничних варіантів аномалій особистості, характеризуються тотальними, стійкими, незалежними від соціальної ситуації, порушеннями соціальної адаптації, що поширюються на всю систему відносин. Оскільки ці діти потребують специфічної допомоги, ними займаються не вчителі, а лікарі, дефектологи, психологи.

Підлітки з невротичним розвитком особистості характеризуються неадекватністю самооцінки, що часто маскується захисною поведінкою протилежного типу; ригідністю системи уявлень про себе, а також специфічними рисами, властивими невротичним проявам різного типу. Відхилення у розвитку в підлітковому віці Н. Толстих диференціують так:

- 1) адиктивна поведінка — схильність до вживання токсикоманічних речовин і алкоголю — супроводжується затримкою розвитку соціальних і трудових навичок, стереотипністю або недорозвиненістю уявлень про моральні норми, інфантильним ставленням до себе як до особливої істоти, на яку не поширюються загальні закони, схильністю до суїцидальних спроб, відсутністю мотивів, що виходять за межі найближчого майбутнього, відсутністю здатності планувати своє майбутнє, відчуттям

нудьги, вразливістю до стресу, емоційно-вольовою незрілістю, протестними реакціями, втечами з дому, інфантильними формами поведінки;

2) неадекватна сексуальна поведінка — ранній початок статевого життя, нав'язливі мастурбації, гомоеротичні почуття і контакти, порушення статевої ідентичності; 3) асоціальна поведінка як частковий вид екстерналізованої проблемної поведінки [2].

В. Худик, аналізуючи проблеми аномального розвитку особистості школяра, пропонує основною одиницею аналізу відхилень у поведінці вважати шкідливі (негативні) звички, підрозділяючи їх на такі групи:

1) аморальні й асоціальні звички — лихослів'я, брутальний тон, брехливість, вживання у мовленні слів-паразитів, недотримання санітарно-гігієнічних норм догляду за собою, войовничість, підвищена рухова і емоційна збудливість;

2) звички, зумовлені невротичними станами, — прояви логоневрозу, нав'язливі рухи, тики тощо;

3) аномальні звички інтоксикаційного генезу — тютюнопаління, вживання алкоголю, наркоманія і токсикоманія [8].

Відомий фахівець у галузі дитячої аномальної поведінки М. Раттер, характеризуючи девіантів, зазначає, що вони завжди перебувають у поганих відносинах з іншими дітьми (сварки, бійки), агресивні, демонстративні недисципліновані, брехливі. Вони можуть здійснювати й антигромадські вчинки: крадіжки, прогули уроків, руйнівні дії.

Висновки. Розглядаючи поведінку як феномен, який свідчить про ті чи інші стани особистості, тенденції її розвитку, необхідно пам'ятати, що одні й ті ж ззовні подібні особливості поведінки можуть свідчити про різні процеси, які відбуваються у психіці індивіда, і навпаки. Тому, кваліфікуючи ту чи іншу особливість поведінки дитини як відхилення, необхідно враховувати умови, стабільність, частоту його проявів, особливості особистості, характер, вік молодого людини і тільки після цього виносити те чи інше судження або тим більше визначати міру впливу.

Різні види поведінки, що відхиляється, тісно пов'язані між собою і виступають стимулами відносно один одного.

Визначивши й охарактеризувавши типи девіантної поведінки дітей та підлітків, ми можемо підібрати більш ефективні методи профілактики цієї поведінки. Цей напрям діяльності потребує подальших досліджень.

Література:

1. Толстых Н.Н. Изучение мотивации подростков, имеющих пагубные привычки: вопросы психологии / Н.Н. Толстых. - 1989. - С. 35-38. — (№ 2).
2. Кон И.С. Социология личности / И.С. Кон. - М.: Политиздат, 1967. - 384с.
3. Иванов В.Н. Девиантное поведение: причины и масштабы: социально-политический журнал / В.Н. Иванов. - 1995. № 2. - С. 47-57.
4. Патаки Ф. Некоторые проблемы отклоняющегося (девиантного) поведения: психологический журнал / Ф. Патаки. - 1987. - С. 92-102. — (Т. 8, № 4).
5. Ковалев В.В. Психиатрия детского возраста. Руководство для врачей / В. В. Ковалев. - 2-е изд., перераб. и доп. - М. : Медицина, 1995. - 600 с.
6. Панюк В. Основы практичної психології: підручник / В. Панюк, Т.Титаренко, Н. Чепелева та ін. — К.: Либідь. 1999. — 536 с.
7. Личко А.Е. Эти трудные подростки / А.Е. Личко. - М.: Медицина, -1983. 182 с.
8. Худик В.А. Психология аномального развития личности в детском и подростково-юношеском возрасте / В.А. Худик. - Киев, 1993. - 144 с.

У статті аналізуються існуючі у психолого-педагогічній літературі класифікації типів девіантної поведінки.

Ключові слова: *девіантна поведінка, класифікація, типи девіантної поведінки.*

В статье анализируются существующие в психолого-педагогической литературе классификации типов девиантного поведения.

Ключевые слова: *девиантное поведение, классификация, типы девиантного поведения.*

In the article analyzes the classifications of types of the deviant behavior that it is existing in the psychological and pedagogical literature.

Keywords: *the deviant behavior, the classification, types of the deviant behavior.*